

УДК 94(447)

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ПЕРІОД У ВИКЛАДАЦЬКІЙ І НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА В. В. КРУТІКОВА (1981 – 1998 РР.)

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

Олександр КІЯН (Кіровоград)

У статті розглядається науково-педагогічна діяльність професора В. В. Крутікова на історичному факультеті КДПУ в період з 1981 по 1998 рр.

Ключові слова: В. В. Крутіков, історичний факультет, історіографія, наукова школа.

В статье рассматривается научно-педагогическая деятельность профессора В. В. Крутикова на историческом факультете КДПУ в период с 1981 по 1998 гг.

Ключевые слова: В. В. Крутиков, исторический факультет, историография, научная школа.

Scientific and pedagogical activity of professor V. V. Krutikov at historical faculty KSPU during the period from 1981 for 1998 years is considered in article.

Key words: V. V. Krutikov, historical faculty, a historiography, scientific school.

У житті й науково-викладацькій діяльності професора В. В. Крутікова є особливий, “кіровоградський” період, коли він розпочав працювати в Кіровоградському державному педагогічному інституті ім. О. С. Пушкіна (нині – Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимирів Винниченка). Саме в Кіровограді вчений провів найважливіший проміжок свого життя (1981 – 1998 рр.), досягнув апогею академічного визнання, захистив докторську дисертацію, розпочав формувати лідерну науково-історичну школу в галузі соціально-економічної історії.

Переїзд В.В. Крутікова до Кіровограда з Дніпропетровська, де він, уже сформований дослідник, учень відомого українського історика Д. П. Пойди, успішно працював доцентом кафедри історії СРСР та УРСР державного університету ім. О. Гончара, не був спонтанним рішенням і має певні підстави, на які хотілося б звернути увагу.

Одна з них полягала в тому, що 1978 року в Кіровоградському педагогічному інституті було поновлено (раніше об'єднаний з історичним факультетом Одеського державного університету (1956 р.) історичний факультет). Відкриття нового навчального закладу вимагало залучення нових науково-академічних кадрів, яких катастрофічно бракувало у всій країні. Особливо

гостру проблему викликало питання позапартійних дисциплін, адже спочатку єдина на факультеті кафедра історії КПРС, яка складалася з кількох секцій, не могла в повному обсязі забезпечити викладання профільних курсів. Іноді навіть їх читали не фахові спеціалісти, як, наприклад, історію України – кандпдат педагогічних наук І.А. Шевченко.

У зв'язку з таким станом деканат факультету (А. І. Ніцой (1979 – 1980), Т. І. Бабак (1980 – 1984) доклали всі зусилля до того, щоб укомплектувати новостворену кафедру історії СРСР (1980) відповідними кадрами. Розуміючи, що периферійний ВНЗ не може конкурувати з центральними навчальними закладами в залученні фахівців найвищого ґатунку, ректорат (О. Є. Поляруш, С. Г. Мельничук) добилися у місцевої влади виділення суттєвого для тих часів житлового фонду в центрі міста, який по суті й став одним з найбільш вагомних аргументів на користь переїзду до КДП ім. О. С. Пушкіна цілої когорти професорів і доцентів з усіх куточків колишнього СРСР (професор П. Д. Верещагін, доценти В. К. Коржавін, С. С. Парсамов, доц. Б. О. Ачкіназі та ін.).

У грудні 1980 року, коли був оголошений конкурс на вакантну посаду доцента кафедри історії СРСР, В. В. Крутіков надіслав усі необхідні для участі в ньому документи і матеріали. В характеристиці, підписаній ректором ДПУ проф. В. І. Мосаковським, зазначалось, що “з 1969 року, після захисту кандпдатської дисертації, В.В. Крутіков спеціалізувався з викладання курсу історії СРСР XIX – поч. XX ст. і водночас вів спецкурс на тему: “Фінансово-монополістичний капіталізм в Росії” [2, арк. 32]. Зазначалось також, що з лютого 1977 по лютий 1979 рр. В.В. Крутіков перебував на посаді старшого наукового співробітника, працюючи над докторською дисертацією “Соціально-економічна політика царизму й гірничопромислова буржуазія Півдня Росії в пореформений період” [2, арк. 33]. Наукова атестація молодого дніпропетровського дослідника підкріплювалась досить насиченим (44 позиції) переліком друкованих праць [3, арк. 26–69].

Наприкінці грудня 1980 року В. В. Крутіков приїхав до Кіровограда для ознайомлення з історичним факультетом та вирішення побутових проблем своєї сім'ї. Поїзда відкоригувала подальшу працю, оскільки адміністрація вузу, враховуючи його науковий і викладацький потенціал, запропонувала очолити новостворену кафедру історії СРСР.

26 січня 1981 року В. В. Крутіков був обраний завідувачем кафедри і приступив до викладання на історичному факультеті курсів історії СРСР (період капіталізму), спецдисциплін, історіографії історії СРСР. Завідування наймолодшою кафедрою, без певної науково-викладацької традиції стало нелегкою справою. Ситуацію ускладнювала та обставина, що переважна більшість викладачів були вихованцями різних академічних шкіл (Московського, Пензенського, Ленінградського, Київського, Сімферопольського університетів), що об'єктивно позначалось на характері наукової й академічної діяльності кафедр. Обговорення відкритих лекцій

перетворювалося по суті в наукові дебати, безкомпромісну полеміку. Поборник фактографізму і властивої дніпропетровській історичній школі традиції наукового документалізму [4, с. 11], В. В. Крутіков з усією властивою для нього характеру принциповістю намагався прищепити не “компартійно-поверхове”, побудоване на ленінських цитатах, а суто наукове викладання курсів східнослов'янської історії на основі першоджерел. Розпочавшись у формі розв'язання концептуальних наукових проблем, конфлікт переріс у площину особистих взаємин. 29 серпня 1983 року в заяві на ім'я ректора В. В. Крутіков зазначає, що “у зв'язку із створеною ситуацією він не може далі виконувати обов'язки завідувача кафедри історії СРСР” [5, арк. 18]. У витягу з наказу по Кіровоградському педінституту ім. О. С. Пушкіна від 30 серпня 1983 року було зазначено: “Тов. Крутікова В.В. звільнити з посади завідуючого кафедрою історії СРСР за власним бажанням, залишивши його на посаді доцента цієї ж кафедри” [6, арк. 4].

У вересні 1984 року на базі кафедри історії СРСР було створено кафедру історії СРСР та УРСР і кафедру загальної історії. Розмежувалися кафедральне супроводжувалося появою нових кадрів, переважно із середовища випускників вищих навчальних закладів України (О. Д. Брайтченко, Л. М. Даценко, Л. М. Філоретова, О. О. Рафальський, В. М. Філоретов, О. І. Кіян, К. С. Мельничук та ін.). Саме з кафедральною молоддю у В.В. Крутікова склалися дружні взаємини, і він, за його власним висловом, “відчув знову смак до праці й перестав оминати кафедру”. Наукова ерудиція, компетентність викладача, захоплення спортом (особливо шахами) перетворило В.В. Крутікова в неформального лідера кафедри історії СРСР та УРСР.

Методи викладацької діяльності В. В. Крутікова середини 80-х років були ретельно відшліфовані. Він мав тверде переконання, що тільки вивчення джерел “першої руки” може дати справжнє уявлення про історію й предмет наукових досліджень. А тому всі семінари, які проводилися ним, засвідчують саме джерелознавчий контекст їхнього проведення. Цьому сприяло й широке використання своєрідних навчальних посібників на зразок “Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861 – 1900)”, які були адаптовані під конкретну студентську аудиторію. Саме на Крутіковських семінарах 80-х років розпочала свій науковий шлях значна частина кіровоградських студентів, майбутніх викладачів університету: С. І. Поляруш, С. В. Проскурова, С. І. Бабак та ін.

Уже тоді В. В. Крутіковим була вироблена система взаємодії з обдарованою студентською молоддю. За спогадами доцента кафедри історії України С. В. Проскурової, яка виконувала під його науковим керівництвом курсову й дипломну роботи, В. В. Крутіков “постійно приділяв увагу розкриттю наукового потенціалу студентів, виявляючи й розвиваючи в них схильність і нахил до вивчення тієї чи іншої теоретичної проблеми” [7].

При визначенні наукової теми дослідження він переважно концентрував увагу на можливості залучення матеріалів архівного походження. Це зумовлено, очевидно, його власною працею в архівах Одеси, Миколаєва, Донецька, Дніпропетровська, Херсона та ін. 1988 року В. В. Крутіков, отримавши дозвіл на наукове відрядження до м. Ленінграда, упродовж місяця працював у Центральному державному історичному архіві. Збереглися його численні виписи з різноманітних фондів, пов'язаних з діяльністю промислових підприємств, акціонерних товариств, протоколів конференцій виробничих асоціацій Півдня Росії, фінансових спілок, матеріали біографічного характеру [8].

Очевидно, що вчений, який постійно прагнув поглибити й вдосконалити тему "Гірничопромишлова буржуазія Півдня Росії", над якою він наполегливо працював з 1979 року, мав лише одну проблему – брак часу. Це засвідчують його численні помітки на полях виписок з архівів "Смотреть еще! Не успел!" [8 арк. 17, 17 зв., 18 зв.]. На наше глибоке переконання, саме наукова сумлінність, прагнення всебічно охопити тему дослідження було головним стримувальним фактором захисту докторської дисертації. В. В. Крутіков ніколи не належав до категорії кон'юнктурних істориків, для яких диплом важить більше, ніж наукове визнання академічного співтовариства. Це засвідчує епізод, коли на сторінках англomовного видання з історії Росії було знайдено кілька посилань на його праці. Учений не приховував свого задоволення й стверджував, що його "ленінградський період архівного сидіння" не є марнотратством, коли їх використовують американські дослідники.

Нахил до джерельно-евристичної роботи В. В. Крутіков передав і своїм вихованцям з числа студентів-випускників. Уже тільки підбір тематики, який здійснювався в дуже вузьких межах розв'язання наукової проблеми, змушував виконавця займатися не теоретичним верхоглядством, а скрупульозним збиранням фактів чи, за його висловом, рутинною справою "розбирача архівної пиліоки". У відгуках на численні дипломні роботи, написані під його керівництвом, завжди констатується: "Робота має одну важливу особливість – вона побудована на архівних матеріалах і документах, уперше введених у науковий обіг". Водночас характер і хронологічний діапазон вибору тем дослідження засвідчує одну сталу для В. В. Крутікова традицію – він дуже рідко виходив за межі вподобаного ним періоду кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Очевидно також, що матеріали, зібрані його вихованцями в архівосховищах, залучалися до написання різноманітних джерелознавчих посібників із соціально-економічної історії. Так було з роботами І. С. Корнілової "Буржуазія Одеси 1905 року", А. В. Блюміної "Буржуазія Одеси в 1906 – 1907 рр." та ін. 1983 року дослідження студента ІV курсу С. П. Кардаша "Переселенский вопрос в социальной политике самодержавия 60 – 70-х гг. ХІХ ст.", виконана під керівництвом В. В. Крутікова, отримала премію на Всесоюзному конкурсі наукових робіт студентів з природничих,

технічних і гуманітарних наук [10, арк. 1]. Подібний успіх чекав і подане на республіканський конкурс дослідження “Горнопромисленна буржуазія України в період отступлення революції 1905 – 1907 гг.”. У рецензії на останню, тим часом, зазначалося, що за характером упровадження архівних, статистичних матеріалів робота виконана на рівні кандидатської дисертації [11, арк. 49].

1992 року В. В. Крутіков був переведений до новоствореної кафедри народознавства і спеціальні історичні дисципліни [12, арк. 53], а 1996-го працював на кафедрі всесвітньої історії [12, арк. 54]. Саме в цей час він зосереджує наукову діяльність на підготовці до захисту докторської дисертації. Водночас з’являються досить вагомі публікації читаних ним лекційних курсів. Одним з них є “Істориографія історії советского общества”, що підсумовує десятирічне викладання на історичному факультеті курсу “Істориографія історії СРСР” [13].

Узагалі період початку 90-х років виявився найбільш плідним у науковій діяльності В. В. Крутікова. Саме в цей час з’являється його фундаментальна монографія “Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період” [14], концептуальні статті в “Українському історичному журналі” [15], республіканському міжвідомчому науковому збірнику “Проблеми слов’янознавства”. Водночас йшла досить жвава апробація підсумків дослідження на наукових конференціях [16].

1996 року В. В. Крутіков кілька разів їздив до Інституту історії НАН України для консультацій з приводу можливості захисту докторської дисертації. Він отримав схвальні відгуки у відділі “Історія капіталізму”, яким на той час керував проф. В. Г. Сарбей. За його активної підтримки В. В. Крутіков завершив усю підготовчу роботу до захисту. Симптоматично, що місцем захисту В. В. Крутіков обрав, як він висловився, “рідний” Дніпропетровський університет: 20 березня 1996 року робота пройшла обговорення на засіданні кафедри російської історії. У процесі обговорення виступили професори В. К. Якунін, О. Г. Болебрух, В. В. Іваненко, доценти В. Д. Мирончук, О. І. Голуб. Незважаючи на осібні зауваження (наприклад, щодо структури роботи), докторська дисертація була рекомендована до подання у спеціалізовану вчену раду [17, арк. 3].

Експертна комісія спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій ДДУ у складі професорів В. В. Іваненка, В. К. Якуніна, В. В. Підгаєцького дала схвальну оцінку роботі В. В. Крутікова. Головними науковими здобутками дисертації, які визначили її новизну, на думку експертів, є: а) формування проблеми в цілому й визначення її місця в соціально-економічній історії України пореформеного періоду; б) визначення основних тенденцій та особливостей розвитку важкої індустрії Донецько-Придніпровського району як провідного індустріального комплексу імперії; в) аналіз процесу формування гірничопромислової буржуазії Донецько-Придніпровського району та визначення її соціального й національного

складу [18, арк. 2].

9 жовтня 1996 року В. В. Крутіков успішно захистив докторську дисертацію. Науковими опонентами його роботи виступили відомі українські історики: В. Г. Сарбей, Ф. Г. Турченко, Р. І. Ветров. Стенограма захисту засвідчує не лише високу оцінку його наукового доробку фахівцями, але й роль В. В. Крутікова як фундатора цілого напрямку соціально-економічних досліджень. За збігом обставин захист дисертації, до якого вчений ішов дуже тривалий проміжок свого життя, майже збігся з 60-м ювілеєм. У спеціальній постанові ректорату КДПУ ім. В. Винниченка з цієї нагоди зазначалася також його плідна 15-річна праця на кафедрах історичного факультету [19, арк. 57].

Професором В. В. Крутіков працював лише протягом двох років. Він помер 9 грудня 1998 року, сповнений творчих планів і мав нестримне бажання перебороти невиліковну хворобу.

Для історичного факультету КДПУ втрата професора такого рівня виявилася надзвичайно болісною. Водночас підготовлені ним кадри викладачів (доценти С. І. Поляруш, С. І. Проскурова, Л. О. Ковальков та ін.) продовжили започатковану ним науково-дослідну традицію.

Пам'ять про професора В. В. Крутікова зберігається в межах факультету й університету. Свідченням цього є факультетський навчально-методичний кабінет в аудиторії № 27 імені В. В. Крутікова, де міститься стенд з матеріалами біографічного характеру та науковими працями. Установлена "крутіковська премія" за виконання кращих наукових студентських досліджень. З 2011 року започатковані академічні читання, присвячені пам'яті однієї з найбільш яскравих особистостей за всю історію Кіровоградського державного педагогічного університету.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабак Т. І., Шевченко С. І. Історичний факультет: віхи зростання. – Кіровоград: Центрально-українське видавництво. – 2001. – 22 с.
2. Характеристика доцента кафедри історії ССРСР и УССР Днепропетровского ордена Красного знамени государственного университета имени 300-тия воссоединения Украины с Россией Крутикова В. В. // Архів Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (Далі – АКПУВ). – Т. 48. – Особова спр. В. В. Крутікова. – Арк. 32–33.
3. Список научных трудов доц. В. В. Крутикова // АКПУВ. – Арк. 26–29.
4. Ковальський М. П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському університеті (1970 – 1990-ті рр.) // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі. – Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2003. – С. 11–18.
5. Заявление В. В. Крутикова от 29.VIII.1983 г. // АКПУВ. – Т. 48. – Особова справа В. В. Крутікова. – Арк. 18.
6. Витяг з наказу № 79-к по Кіровоградському педінституту ім. О. С. Пушкіна від 30 серпня 1983 року // АКПУВ. – Т. 48. – Арк. 44.
7. Спогади про В. В. Крутікова доцента дисципліни історії України С. В. Проскурової // Фонд науково-методичного кабінету історичного факультету КДПУ.
8. Книга особистих записів В. В. Крутікова. ЦГИА ССРСР. № 9. – 1979–198... //

Фонд науково-методичного кабінету історичного факультету КДПУ. – Арк. 1–18 зв.

9. Отзыв научного руководителя доцента В.В. Крутикова о дипломном сочинении студентки 5 курса исторического факультета КГПИ им. О.С. Пушкина А.В. Блюминой // Фонд кафедры всевітньої історії. – Дипломні роботи 1981 – 1985 рр.

10. Сведения об авторе и научном руководителе научно-исследовательской работы “Переселенческий вопрос в социальной политике самодержавия в 60 – 70-х г. XIX в.“. Девиз “Аграрника“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ.

11. Отзыв на конкурсную работу “Горнопромышленная буржуазия Украины в период отступления революции 1905 – 1907 гг.“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ.

12. Витяг з наказу по Кіровоградському педінституту ім. О.С. Пушкіна № 56-к від 16 червня 1992 року // АКПУВ. – Т. 48. – Особова справа В.В. Крутікова. – Арк. 53.

13. Крутиков В.В. Историография истории советского общества. Курс лекций. – Ч. 1. – Кировоград, 1991. – 167 с.

14. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. – Дніпропетровськ: Вид. ДГУ, 1992. – 171 с.

15. Крутиков В.В. Соціальна структура й торг вільно-промислової буржуазії України напередодні революції 1905 – 1907 рр. // УІЖ. – 1992. – № 3.

16. Крутиков В.В. Современные американские историки о промышленном предпринимательстве в Донбассе конца XIX – начала XX вв. // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. – Харків, 1995. – С. 230–234.

17. Витяг з протоколу засідання кафедри російської історії ДДУ від 20 березня 1996 року // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ. – Арк. 1–3.

18. Висновок комісії зі складу членів спеціалізованої ради по дисертації доцента кафедри всевітньої історії Кіровоградського державного педагогічного інституту Крутікова В.В. “Гірничопромислова буржуазія Донецько-Придніпровського регіону та соціально-економічна політика царизму в пореформений період“ // Фонд кафедри всевітньої історії КДПУ. – Арк. 1–2.

19. Постанова вченої ради КДПУ від 31 жовтня 1996 року // АКПУВ. – Т. 48. Особова справа В.В. Крутікова. – Арк. 57.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент, декан факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка.

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всевітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.